

УДК 356.354

DOI: 10.35432/tisb332025338534

Володимир Марущак

*доктор наук з державного управління, професор,
завідувач кафедри державознавства, права та євроінтеграції
Навчально-наукового інституту публічної служби та управління
Національного університету «Одеська політехніка»
<https://orcid.org/0000-0003-2850-5628>
e-mail: len090170@ukr.net*

ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ В СФЕРІ ЕКОНОМІКИ ЗА СТАРОДАВНІХ ЧАСІВ

Стаття звернена до історії розвитку публічного управління. З моменту виникнення економіки та держави вони впливають один на одного. Держава намагається регулювати економікою шляхом створення окремих інститутів, публікації регулюючих документів, намагаючись посилити або вирівняти певні економічні проблеми. У свою чергу, кількісні зміни в економіці перетворюються на якісні, що призводить до реструктуризації держави, її структур чи державної системи. Однак, в той же час, багато дослідників розглядають лише необхідність впливу держав на економічні відносини та забувають про зворотній зв'язок та вплив економіки на формування та зміну різних державних інститутів та загальну державну систему. Для більшого розуміння взаємного впливу держави та економіки необхідно вивчати їх у ретроспективі.

Ключові слова: державне управління, економіка, компетенція, повноваження, нормативно-правове регулювання, держава, закони.

Volodymyr Marushchak

*Doctor of Science in Public Administration, Professor,
Head of the Department of Political Science, Law and European Integration,
the ESI of Public Service and Administration,
Odesa Polytechnic National University
<https://orcid.org/0000-0003-2850-5628>
e-mail: len090170@ukr.net*

PUBLIC ADMINISTRATION IN THE SPHERE OF ECONOMY IN ANCIENT TIMES

The article is addressed to the history of public administration. The article deals with the experience of ancient Greece, Rome, China, India and other states on their economy and public life. This experience is valuable because it makes it possible to understand how state regulation influences economic processes and avoid mistakes in public administration. Summarizing the above, we can distinguish the main features of the development of the state and the economy and their mutual influence on each other in the ancient world.

Climatic, geographical and cultural differences had a significant impact on the formation and development of states and the economy of the ancient world, which led to the formation of states of «classical slavery» and countries of «Eastern slavery».

The countries of «classical slavery» were formed on the basis of expansion of the territory by the aggressive military method, the main labor was a huge powerful mass of slaves; With the development and increase in the need for a growing number of slaves, there was a need for coordination and introduction, in connection with which the relevant elements of the condition were

introduced, or partial borrowing of the Eastern type system was made.

Eastern slavery countries were largely formed due to the forced cooperation and coordination of common efforts to build a complex reclamation system, the main labor was a wide class regardless of the disenfranchised peasantry, to a lesser extent, slaves.

The countries with «Eastern slavery» initially had a more progressive structure and opportunities for development, which significantly caught up with the countries of «classical slavery».

The transition from the slave system to feudal was evolutionary. The reduction of the «eastern system» was due to the inability to move to the next stage of management development, limitation of existing feudal relations and «preserving» cultural and economic relations.

Keywords: public administration, economy, competence, powers, legal regulation, state, laws.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями. Взаємозв'язок між державним управлінням і економічними процесами є фундаментальною складовою розвитку суспільства з найдавніших часів. Проте, попри численні дослідження у сфері економіки, історії та державознавства, взаємовплив державних інституцій та економічних відносин у давніх цивілізаціях часто розглядається односторонньо, переважно з точки зору втручання держави в економіку. Сучасні підходи до публічного управління дедалі більше потребують глибокого розуміння історичних прецедентів, які демонструють, як економічні реалії формували засади державного регулювання, законодавства, інститутів влади та соціальної організації. Вивчення моделей управління економікою в державах із різними типами суспільного устрою (як східного, так і класичного рабства) дозволяє виявити закономірності, помилки та переваги, актуальні для сучасної практики державного управління.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спираються автори. Дослідження питань розвитку місцевого самоврядування присвячена низка праць вітчизняних науковців. Серед таких можна зазначити роботи Л.Горбунова, В.Барського, Ю.Делія, О.Солоненко, Б.Калиновського та інших.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою дослідження є комплексне висвітлення історичних підходів до державного управління в економічній сфері в умовах стародавніх цивілізацій, виявлення основних моделей взаємодії між економічними процесами та державними інституціями, а також осмислення впливу економічних трансформацій на формування, еволюцію та ефективність систем публічного управління.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Чим далі людство розвивається в економічному плані, тим більше нових та передових форм організації вона потребує. Саме розвиток економічних відносин призвів до зміни первісної системи рабовласництва, а потім досередньовічної та капіталістичної відповідно. У різних регіонах світу руйнування первісних комунальних відносин відбулося по-різному, моделі переходу до вищої формації також були різноманітними: деякі народи, що утворювали стани раннього класу, інші раби, що володіють рабами, багато народів перетнули рабовласницьку систему і перейшли до феодалізму. Економіка, що розвивається, стає складнішою, що вимагає взаємодії держави з нею. Відповідно, це утворило різні державні установи, закони тощо. Так, наприклад, необхідність систематизувати звичаї, закони, консолідацію переважаючих економічних відносин спричиняла систему законів, наприклад, закони у Месопотамії [1]. Закони Хаммурапі безпосередньо впливають із шумерської юридичної традиції і є одним з найважливіших джерел вивчення закону та соціально-економічної структури Месопотамії того часу. У центрі уваги законів є економічні, міжособові та сімейні відносини. Приватні відносини обмежені та регульовані, державний контроль над економічним життям затверджується. Однак, наприклад, з точки зору законів, права раба регулюються, зокрема, умовами, за яких вони стали рабами

(наприклад, борговою неволею, в якій вони можуть отримати свободу).

Враховуючи той факт, що економічні відносини є об'єктивними, економіка стародавніх держав розвинулася подібними способами. У той же час соціальні, географічні, культурні та інші фактори призвели до відокремлення економічної думки про Схід (Індія, Китай, Єгипет) та Заходу (Греція, Рим).

Особливості цих східних держав були такими:

1) Раби не є основною продуктивною силою суспільства, тобто виробництвом матеріального багатства, сільським господарством та ремеслами в основному займалися люди, які вважалися вільними;

2) Земля була не приватною, а належала до державного майна;

3) Держави на Сході поступово набули форми «східного деспотизму», тобто концентрація влади спостерігалася державними структурами та вищою силою, жорсткою консолідацією у поділі нерухомості.

Перш за все, це було пов'язано з необхідністю створення розвиненої зрошувальної системи в країнах Сходу, які страждали від посухи та повеней, таких як Китай. Нерівномірний розподіл опадів часто призводив до невдач і голоду. Тому, вже в давнину, китайці створили систему штучного зрошення. Але населенню довелося постійно проводити роботу по захисту землі від повеней. Особливістю китайських річок є періодичні повені: ліс, який несуть води цих річок, піднімає їх рівень, що в поєднанні з дощовою погодою викликає затоплення великих просторів. Природно, щоб здійснити таку роботу, довелося поєднувати свої зусилля. Все це спричинило раннє створення стародавньої китайської держави. Таким чином, будівництво прибережних дамб на Хуанге з царством Шанду Ци призвело до жахливих повеней у Королівстві Вей, розташованому вище за течією річки. Клімат та ґрунтові умови, постійна боротьба з ерозією визначали необхідність концентрування зусиль, уніфікованої координації для створення складних зрошувальних систем і призвели до появи інституту влади, сконцентрованого в правлячій еліті, та величезної маси відносно безсилового населення. Суспільство було розділено на чітко виражені соціальні групи з надзвичайно чітко визначеними правами та зобов'язаннями, воно також мало дуже розвинений бюрократичний апарат. Державне регулювання природних економік через регулювання сфери позичкових операцій, торговельної, боргової неволі та провідної ролі в національній власності держави стали тими критеріями, згідно з якими економіки східних цивілізацій часто називають «азіатським методом виробництва».

Таким чином, за допомогою цього методу виробництва держава спочатку тісно взаємопов'язана з економікою, що призводить до формування економічних зв'язків під тиском впливом держави. Це було відображено в дослідженні економістів того часу. Найяскравішим прикладом економічної думки Сходу є колективний трактат «Гуан-цзи» (Китай, IV-III століття до н.е. [2]. Автори «Гуан-цзи», як Конфуцій, висловили завдання «зробити державу багатою і задоволеною» (через рівномірний розподіл багатства без «збагачення» торговців та користувачів), а також, як вони виступали за інфляційність нерухомості (вважаючи, що без обраних «благородних» країн не зможе, і це не могло б, щоб це не було, оскільки не змогли б не було «, оскільки» не було б)). Серед заходів щодо стабілізації природних та економічних відносин найважливішим вони вважали: регулювання державою цін на хліб (так що «спокій панував у селах»), створення державних резервів хліба, запровадження пільгових позик на фермерів, заміни прямих податків на залізо та інших. До них відносили і обставини, при яких основні компоненти концепцій багатства в трактаті називаються разом із золотом, перлами та іншим матеріальним багатством, товарна суть яких на ринку не може бути сумнівною. Більше того, роль золота як товарів та заходів обчислення ресурсів держави була «пояснена» насамперед природним призначенням діяти як гроші та сприяти такому обміну, в результаті чого «вигоди у деяких» є «більше, ніж у інших». Цей трактат - це дуже серйозне економічне дослідження, яке має понад 500 робіт, спроба систематизувати та виділити основу того, що є

сутністю економічних відносин. Слід зазначити, що проведення таких повноцінних досліджень у галузі економіки можливе лише в країні з високим ступенем концентрації власності в руках держави - тільки держава може забезпечити їх підтримку розвиненою економікою і з розвиненим державним управлінням.

У Греції розвиток держави, економіки і, як наслідок, економічна думка пішли в іншому, ніж у країн Стародавнього Сходу, напрямку. Відносини Rod -Tribe поступилися місцем рабовласництву досить рано.

Тривалий час у науковій літературі було неправильне визначення раба, згідно з якою раб є людиною, позбавленою прав власності, що працює через неекономічний примус, жорстко експлуатується. Насправді, раб - це людина, пов'язана з маєтком рабів, тобто визнана рабом авторським законодавством, який є власністю інших людей, команди чи навіть божества, не обов'язково позбавлений майна і не обов'язково жорстко експлуатується [3].

Східне рабство значно відрізнялося від класичного, що панувало у стародавній Греції та стародавньому Риму. На відміну від класики в східному рабстві:

- раб не був основною продуктивною силою, частка рабської праці в різних секторах економіки була низькою;
- раб був використаний переважно в домашньому господарстві, а не з метою створення надлишкового продукту;
- раб вважався людиною, що належить іншій особі, але в той же час не обов'язково жорстко експлуатувана та позбавлена майна;
- рабство не було єдиною формою.

Джерелами рабства в цивілізаціях Стародавнього Сходу були:

- військовий полон;
- вічне або обмежене (як у законах Хаммурапі) боргове зобов'язання;
- Само - Салес, а також продаж членів сім'ї в рабство;
- звернення до рабства щодо злочинів;
- самовідновлення рабів.

Порівняно з країнами стародавнього світу на стародавньому Сході раби складали відносно незначну частину суспільства, а частка рабської праці була незначною, тобто основна частина матеріальних виробництв здійснювалась не рабами, а людьми, які працювали в інших формах.

У стародавніх східних державах раби у певних випадках виступали як предмети закону. Маєток рабів був менш однорідним, ніж у давніх штатах. Крім того, у провінціях Стародавнього Сходу було дозволено поневолити членів їхньої родини та громади [4].

Державна структура стародавніх країн Заходу помітно відрізнялася від східного деспотизму. У стародавніх державах економічна активність базувалася на приватній власності, яка стала основою формування громадянського суспільства та держави з демократичними інститутами. Стародавня Греція та Стародавній Рим під час свого розквіту відповідно мали форму демократичної чи аристократичної республіки, пізніше Імперії. Сприятливі умови в Греції були для розвитку розведення великої рогатої худоби: греки давно розводили козлів та овець. Одним з найважливіших секторів економіки стародавньої Греції було сільське господарство (вирощували оливки та виноград). Маленькі ферми переважали. Країна була багата мінералами: срібло, мідь, свинець, мармур та золото. Деякі дослідники також приходять до висновку, що процес утворення відносин, що належать рабам, відбувся в умовах, коли в Греції домінував більш високий рівень розвитку продуктивних сил у порівнянні із Сходом. Особливості економічного розвитку Греції перешкоджали появі потужних королівських та храмових ферм, які були на Сході у часи зародження дворянства. У той же час основною частиною населення були раби, неповні громадяни (іммігранти, незнайомці) та громадяни - привілейована меншість. Слід зазначити, що форми рабства в Афінах та Спарті - найвідоміші грецькі центри-поліси, також були різними. Афіни були

рабською демократією, Спарта - аристократією. У той же час це не означає, що раби в одному з центрів мали права. В Афінах структура влади мінялася залежно від потреб нових економічних відносин. Цей перехід був революційним, однак, все ж таки відбулася зміна аристократичної форми правління на демократичну, яка дозволила Афінам існувати та розвиватися (утримання чиновників з Державної скарбниці може слугувати прикладом). Слід зазначити, що, незважаючи на розвиток економічних відносин, система управління в деяких випадках «не відставала від них» [5].

Деякі дослідники називають державне управління в Спарті аристократичним рабством, інші бачать в ній олігархічну рабську республіку, хоча є думка, що устрій Спарти був унікальним. Система управління державою була суворою, негнучкою і не дозволяла розвинути економічні відносини. Це призвело до численних повстань ілотів (рабів), які жорстоко придушувались. Саме система управління призвела до послаблення Спарти у війнах.

У Римі сприятливі географічні та кліматичні умови, родючі землі та луки також сприяли економічному розвитку цього регіону, насамперед сільського господарства, та заклали основу для агресивних війн. Римська держава була аристократичною, забезпечуючи привілейоване положення багатій вершини рабовласників. Внутрішня еволюція суспільно-політичних відносин у Римі в IV-III століттях до н.е. призвела до появи нових форм класичного рабства. Концентрація землі в одних і тих же руках, поширення приватної власності, розвиток ремесел, торгівлі, грошового тиражу та поява товарної економіки вимагала дешевої праці. Тільки раб, отриманий звідкись ззовні, може бути такою робочою силою. Звідси збільшення агресивності Риму, його нескінченних війн, масового пограбування та поневолення завойованого населення.

Таким чином, «класичне» рабство в Римі було логічним результатом зростання виробництва та соціальної ситуації в самому римському суспільстві. Війни лише прискорили цей процес. Наукові дослідження в регіонах Греції та Риму проводилися в основному одиницями філософами (Платон, Арістотель) в умовах, коли розвалилися філософські школи. Держава не фінансувала філософські дослідження. Це також може бути пояснено «ефектом MIDAS» («парадокс достатності» або «прокляття ресурсів») - явище в економіці, пов'язане з тим, що країни зі значними природними ресурсами, як часто вважається, є менш економічно розвиненими, ніж країни з невеликими запасами або запасами, які взагалі відсутні. Основними можливими причинами цього можуть бути:

- зниження конкурентоспроможності інших секторів економіки, спричинене збільшенням реального обмінного курсу, пов'язаного з припливом доходів від ресурсів для країни;
- висока мінливість доходу від продажу ресурсів на світовому ринку;
- помилки в державному регулюванні або розвиток корупції, пов'язаної з припливом «легких» грошей для економіки;
- відсутність реальної мотивації та потреба розробляти реальний виробничий сектор, оскільки сировина дозволяє людям жити відносно добре в сучасній їм системі суспільного ладу (застою та стагнації) [6].

Крім того, система «східного рабства» була відносно «м'якшою» по відношенню до «західної». Перш за все, це було виражено в тому, що раб міг володіти певною власністю, купуватися до заповіту, в той час як у Греції, Римі, Спарті, раб прирівнюється до «інструменту життя». Залишки прав людини, деякі моральні обмеження щодо експлуатації рабів, що існували під час патріархального рабства, в нових умовах починають обмежувати власника рабів. Тепер він зацікавлений у забезпеченні того, щоб працівник був переданий до повного та неконтрольованого порядку, і він може піддаватися будь-якій, навіть найбільш надмірній експлуатації. Раб прирівнюється до речі, до тварини. Він увійшов у абсолютний порядок господаря, який може бути безкарним. Вбийте, киньте їсти з хижацькою рибою або дикими тваринами. Збільшення ступеня експлуатації, погіршення положення рабів, збільшення їх

кількості посилило природне протистояння рабів та їхніх хазяїв. Раби не лише заощаджували правопорушення та невдоволення у своєму оточенні, не тільки чинили пасивний опір (побіг, пошкодження інструментів), не тільки брали участь у русі населення - вони піднімали грандіозні, переповнені повстаннями (як, наприклад, Спартак) соціальні протести, що заявляли про серйозну дисфункцію в римському суспільстві. Соціальна напруга, яка накопичилася в суспільстві, переросла в реальну боротьбу. Класова боротьба рабів почала відігравати велику роль у цій загальній системі соціально-класових суперечностей, які характеризують весь складний механізм римського суспільства. Це також сприяло тому, що ситуація рабів постійно погіршувалася. Стародавнє рабство стало тією ж основою римської економіки, як і робота маленьких вільних виробників. Положення рабів було особливо важким у великих господарствах, що належать рабовласникам. Потужність власника над рабом була практично необмеженою.

У той же час кастовий прошарок суспільства в Азії був набагато жорсткішим і чіткішим, ніж на Заході. Приблизно оцінка соціальних систем східних країн була ближче до середньовіччя за багатьма ознаками (централізована абсолютна влада, рабство, близькість до колонатної системи або кріпосного права, чіткий класовий поділ) і була більш прогресивною, тоді як країни «класичного рабства», як Рим, постійно потребували потужного припливу вільної праці. Сама Римська імперія як така, була сформована набагато пізніше, ніж стародавні Східні держави, і змогла запозичити кілька елементів. І це було визначено саме економічною необхідністю. Рим, як держава з агресивною та великою економікою, постійно потребував величезної кількості рабської праці, а отже, організації постійних військових кампаній, захоплення нових територій та їх управління. І це, у свою чергу, вимагало концентрації влади в одних і тих же руках, створення широкого офіційного апарату тощо. Успішні завоювання перетворили Рим з невеликого міста-штату в столицю величезної держави, для якої стара державна система політики була невідповідною [5].

Кризові явища в імперії насправді почалися в III столітті, коли відбулися глибокі зміни в політичному, економічному та культурному житті. Політична анархія, пов'язана з постійно мінливими імператорами та узурпаторами в різних частинах держави, спільно з вторгненням германських племен призвела до дестабілізації всієї імперії. Однак руйнування держави розпочалося раніше, через неефективне управління.

Знищення Римської імперії пов'язано із занепадом класичної системи рабства. «Ця рабська система та метод економіки пережили себе. І тому Римська імперія, ослаблена внутрішньо, вижила в III столітті. Найбільша криза не змогла протистояти всьому підвищенню тиску варварських племен» [7]. Криза рабовласницької системи Риму пов'язана з загостренням внутрішніх суперечностей з проявом негативних наслідків рабства, коли економіка базується на неефективній та примусовій праці рабів. Деякі дослідники уточнюють, що Римська імперія померла через кризу своєї економічної основи, процесу децентралізації, сепаратизму, а також повстання рабів та нападів німецьких племен. Однак, якщо рабська система довела свою невдачу, то що робити з тим, що рабство існувало в Америці в 1619-1865 рр., що, будучи капіталістичною країною, в той же час мала розвинену рабську систему, крім того, у першій половині 19 століття, національне багатство Сполучених Штатів значною мірою ґрунтувалося на експлуатації рабської праці [8]. Більше того, у сучасній Америці є підпільне рабство. Крім того, слід згадати Арабський халіфат (632-1258), Оманську імперію (1299-1922.) та інші Східні штати. Можна стверджувати, що рабство існує в період феодальної та капіталістичної системи. Тому не можна стверджувати, що саме криза системи рабства призвела до краху Римської імперії. Ймовірно, більш правильнішим буде припущення, що неефективна система управління призвела до зниження Риму. Слід зазначити, що рабство також існувало в Африці, наприклад, Королівство Малі, але раби в Африці, швидше за все, були європейськими кріпаками, тобто, більшою частиною населення Європи. Це було жорстоким кріпацтвом, але вони мали права, яких раби, принесені до Америки, не мали, і вони

«абсолютно відрізнялися від тих, кого транспортували на кораблях як худобу і тримали на американських плантаціях». Система рабства була схожа на азійський спосіб виробництва. В африканському рабстві не було двох компонентів, які посилювали рабство: шалене прагнення до необмеженого прибутку, коріння в капіталістичному сільському господарстві, а також зменшення відношення раба з державою, коли його перестали вважати людиною. Деякі проводять паралелі між кріпом у Русі та рабством в Америці, кажучи, що російська кріпосність була ближче до системи, що належить рабам, ніж до середньовіччя.

Таким чином, той факт, що система рабства в тій чи іншій формі проявлялася в різних штатах, дозволяє зробити висновок про її достатньо високий потенціал. Причина падіння Римської імперії не витікала із кризи системи рабства, а була кризою управління. Смерть еллінської цивілізації сталася через непослідовність державного управління поточними продуктивними силами.

М. Грант дає 13 різних факторів, які, в кінцевому рахунку, призвели Римську імперію «до остаточного паралічу». Е. Гіббон також наводить більше десятка причин падіння держави. Однак, на нашу думку, значну частину їх можна звести до загального знаменника. Наприклад, М. Грант, крім решти, наводить такі причини: «військові лідери проти держави», «люди проти армії», «бідні люди проти держави», «багатий проти держави», «середній клас проти держави». Також Римська імперія була змушена вирішувати складні логістичні проблеми через її розмір. Бідні були змушені платити непомірні податки, насильно працюючи на користь Імперії, високий рівень корупції перетворив їх на бідних. На думку експертів, цієї ситуації можна було б уникнути, якби система збору податків була менш репресивною - і, як наслідок, більш ефективною. У той же час, найбільш заможні верстви населення, аристократи, зміцнили власні маєтки та переслідували виключно особисті інтереси, повністю зраджуючи імперії. Насправді вони закрилися самі по собі і повністю відірвалися від потреб імперії та населення, зміцнюючи антагонізм і послаблюючи державу. Національна ідея, що об'єднує державу, поступилася місцем чисто бюрократичним, фіскальним відносинам, корупція процвітала, бунти демонстрували непокору населення. Постійне збільшення податків та мита лише нагрівали ситуацію. Спроби зберегти неефективну рабовласницьку систему були приречені на збій. Правляча еліта Риму до V століття трималась за владу. Безповоротно розкладена та деградована, вона хотіла використовувати переваги цивілізації, а не витратити час і кошти на захист імперії.

Настрій еліти, що формувався протягом тривалого часу, поступово поширювався серед римського народу. Більше того, якщо частина населення самого Риму та його найближчих околиць була визнана вільною раніше, то наприкінці існування імперії римляни визнали вільним все населення величезної країни. К. Дріазгунов зазначає, що «...Зниження Риму було спричинене економічними, політичними та соціальними причинами, але, перш за все, криза почалася в духовній сфері, і її перші симптоми виникли не в V і не в IV століттях, а набагато раніше, коли ідеал гармонійно розвиненої людини був втрачений. Підтвердження моральної деградації правлячої еліти також засвідчується істориками, такими як Суєтоній. Як результат невідповідного використання значних засобів виробництва, заворушення виникли в різних сферах суспільства. Об'ємний і менш ефективний апарат державної служби перетворився на саморозвинений орган, в якому багато його інститутів стали спадковими. Це призвело до «персональної кризи», коли чиновники успадкували свої позиції, незалежно від їх якостей менеджерів. В результаті у суспільстві зменшилась загальна впевненість у системі влади.

Що стосується «середнього класу», то зазначається, що «середній клас завжди був хребтом морозильної камери Римської імперії, як це було у грецьких містах раніше». В III столітті ситуація різко погіршилася. Галопування інфляції, високі податки, знищення грошової системи та інших факторів призвели до руйнування та зникнення середнього класу.

Загальним знаменником у цьому випадку є держава, точніше - система управління. Неможливість, точніше, неспроможність впоратися з економічною кризою спричиняла кризу

військової сили, посилюючи пенітенціарну систему, перетворюючи її з інструменту помсти в засіб покарання та залякування [5]. Затягування системи покарань у цьому випадку було симптомом нездатності системи державного управління впоратися з кризовими явищами. Отже, знищення Риму відбулося не внаслідок загального заходу сонця рабина, а через кризу системи управління, її неспроможність до змін, окостеніння, втрати адаптованості та спроб зберегти існуючу систему відносин із її великим посиленням.

У V столітті рабська система в Римській імперії показала її повну невдачу. Саме падіння Римської імперії призвело до того, що вона була розділена на західну та східну, а падіння Західної Римської імперії заклало фундамент на період, відомий як «темні віки». Західна імперія обвалювалася під натиском племен, що вторглися, держава була поза силою такого натиску, ослабленого зсередини. У східній частині Римської імперії «розпад» рабовласницької системи відбувався з більш повільними темпами через те, що існували більш згладжені форми рабовласництва. Поряд з рабами, було багато вільних селян, тоді як у західній частині імперії було використано лише роботу рабів. Але загалом у V столітті спостерігалася криза рабовласницької системи з неефективною системою управління, яка прямувала до неминучого вмирання.

Можна зробити висновок, що вплив економіки на державу і, відповідно, розвиток держави, формування інститутів управління та закону були більш розроблені на Сході, аж до систем числа («арабської» та римської), а також поступового переходу до феодальних відносин.

Стагнація Китаю, як найбільш розвиненої держави серед країн Сходу, розпочалася вже в кінці першої половини 17 століття, після вторгнення в Маньчжурію та створення династії Цін (1644), оскільки в цей період почалася політика самоізоляції Китаю. Як результат, Китай у його розвитку все більше відстає від передових країн Європи. Економічна та військова слабкість Китаю особливо чітко проявлялася під час першої війни з опію (1840-1842.), через поразку в якій він був змушений поступатися Великобританії Гонконгом. Відмова в переході до нових економічних та соціальних відносин повністю перенесла Китай до категорії відставання, в число країн, що розвиваються, і поставила його під «протекторат» західних держав. Тим не менш, саме китайська державна система мала величезний вплив на весь далекий схід і була запозичена в тій чи іншій мірі багатьма державами, такими як Японія.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Підсумовуючи, можна визначити основні особливості розвитку держави і економіки та їх взаємний вплив один на одного в стародавньому світі: Економічні зрушення та стратифікація майна спричинили розкладання примітивного комунального методу виробництва еволюційними засобами та зміщенням його рабовласницького місця. Кліматичні, географічні та культурні відмінності мали суттєвий вплив на формування і розвиток держав та економіку стародавнього світу, що призвело до формування держав «класичного рабства» та країн «східного рабства». Країни «класичного рабства» були сформовані на основі розширення території агресивним військовим методом, головна робоча сила була величезною потужною масою рабів; із розвитком та збільшенням потреби в зростаючій кількості рабів виникла потреба в координації та управлінні, у зв'язку з якими були введені відповідні елементи суспільного стану, тобто, було зроблено часткове запозичення системи східного типу. Перехід до феодальних відносин від класичного рабства був революційним, що супроводжувався високою соціальною та економічною напругою та вибухами, а також періодом анархії (темні століття). Країни «східного рабства» значною мірою були сформовані завдяки примусованій співпраці та координації загальних зусиль для побудови складної системи рекультиватії, головна робоча сила була широким класом незалежно від безправного вільного селянства, в менш значній мірі – рабів. Країни із «східним рабством» спочатку мали більш прогресивну структуру та можливості для розвитку, що суттєво наздогнало країни «класичного рабства». Перехід від рабської системи до феодальної був еволюційним. Зниження «східної системи» сталося у зв'язку з неможливістю перейти на наступний етап

розвитку управління, обмеження існуючих феодальних відносин та «збереження» культурних та економічних відносин.

Список використаних джерел

1. Галенко О. І. Рабство. Енциклопедія історії України: додатковий том. – кн. 1: А–Я / ред.: В. А. Смолій, Others. К., 2021. С. 1–773. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Rabstvo> (дата звернення: 04.07.2025).
2. Гібон Е. Історія занепаду і краху Римської імперії. URL: http://royallib.com/book/gibbon_e/istoriya_upadka_i_krusheniya_rimskoy_imperii_bez_alboma_illyustratsiy.html (дата звернення: 14.07.2025).
3. Глиняний В. П. Історія держави і права зарубіжних країн. 7-ме вид. Харків : ООО «Одисей», 2008. 871 с.
4. Гуань-цзи. *Вікіпедія*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Гуань-цзи> (дата звернення: 04.07.2025).
5. Закони Хаммурапі. *Вікіджерела* – вільна бібліотека. URL: https://uk.wikisource.org/wiki/Головна_сторінка (дата звернення: 09.07.2025).
6. Захарчук О. І. Суспільно-історичні форми рабства: зміст та особливості прояву : дис. канд. філос. наук. 2016. 193 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Zakharchuk_Olha/Suspilno-istorychni_formy_rabstva_zmist_ta_osoblyvosti_proiavu.pdf (дата звернення: 09.07.2025).
7. Прокляття ресурсів. *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Прокляття_ресурсів (дата звернення: 14.06.2025).
8. Рабство в США. *ВСЕ ПРО США*. URL: <http://usa-info.com.ua/history/rabstvo.html> (дата звернення: 24.06.2025).

References

1. Halenko O. I. Rabstvo [Slavery]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: dodatkovyi tom. – Encyclopedia of Ukrainian History: Additional Volume* – kn. 1: A–Ya / red.: V. A. Smolii, Others. K., 2021. S. 1–773. Retrieved from <http://www.history.org.ua/?termin=Rabstvo> [in Ukrainian].
2. Hibon E. Istoriia zanepadu i krakhu Rymaskoi imperii [History of the fall and collapse of the Roman Empire]. Retrieved from http://royallib.com/book/gibbon_e/istoriya_upadka_i_krusheniya_rimskoy_imperii_bez_alboma_illyustratsiy.html [in Ukrainian].
3. Hlyniani V. P. Istoriia derzhavy i prava zarubizhnykh krain [History of the state and rights of foreign countries]. 7-me vyd. Kharkiv : ООО «Odysei», 2008. 871 p. [in Ukrainian].
4. Guan-tszy [Guan-zi]. *Vikipediia* – *Wikipedia*. Retrieved from https://zagoriy.foundation/wp-content/uploads/2022/06/zvit-doslidzhennya_eng-2.pdf [in Ukrainian].
5. Zakony Khammurapi [The Laws of Hammurab]. *Vikidzherela* – *vilna biblioteka* – *Wikisource* – *the free library*. Retrieved from https://uk.wikisource.org/wiki/Головна_сторінка [in Ukrainian].
6. Zakharchuk O. I. Suspilno-istorychni formy rabstva: zmist ta osoblyvosti proiavu : dys. kand. filos. nauk. [Social and historical forms of slavery: content and characteristics of manifestation: dissertation for the degree of PhD] 2016. 193 p. [in Ukrainian].
7. Prokliattia resursiv [The curse of resources]. *Vikipediia* – *Wikipedia*. Retrieved from https://uk.wikipedia.org/wiki/Прокляття_ресурсів [in Ukrainian].
8. Rabstvo v SSHA [Slavery in the USA]. *VSE PRO SSHA* – *EVERYTHING ABOUT THE USA*. Retrieved from <http://usa-info.com.ua/history/rabstvo.html> [in Ukrainian].